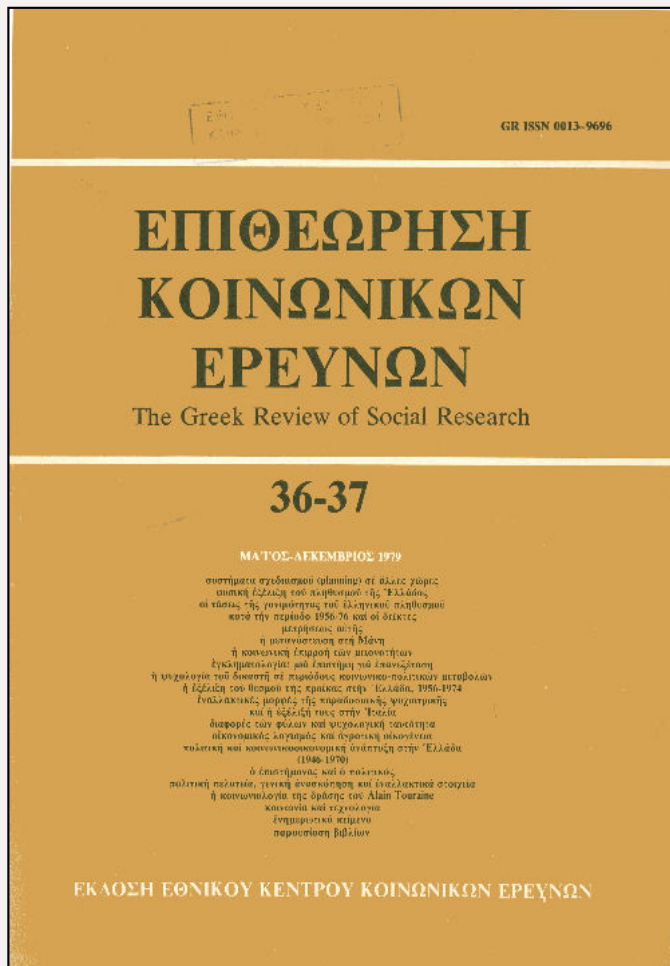

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 36, 1979

Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια

Καραποστόλης Βασίλης

<https://doi.org/10.12681/grsr.463>

Copyright © 1979 Βασίλης Καραποστόλης

To cite this article:

Καραποστόλης, Β. (1979). Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36(36-37), 365-371. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.463>

οικονομικός λογισμός και άγροτική οικόγένεια

του
Βασίλη Καραποστόλη

Ἡ μελέτη, τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια, τῶν καθυστερημένων οικονομικῶν περιοχῶν τοῦ κόσμου ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἔθεσε σὲ δοκιμασία τὶς ἔννοιες καὶ τὰ συμβατικά μεθοδολογικά ὄργανα τῆς οικονομικῆς θεωρίας ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τόσο πολλῶν ἰδιομορφιῶν καὶ ἀνομοιοτήτων ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτές, ἔθιγε ἀκόμα μὲ τρόπο καίριο καὶ ἄμεσο καὶ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς φύσης καὶ τῶν ὁρίων τῆς οικονομικῆς σκέψης γενικά ἢ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε καλύτερα, τὸ ζήτημα τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημολογικῆς σύστασης τῆς οικονομικῆς σκέψης. Τὸ ἀντικείμενο τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης στὴν περίπτωση αὐτῇ—οἱ «ὑπανάπτυκτες χώρες»—παρέπεμπε πίσω στὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι ἀναπόφευκτη τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀφετηριακῶν ἐπιστημολογικῶν ὑποθέσεων ὁποιασδήποτε θεωρίας θὰ ἐπιχειροῦσε τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπανάπτυξης ἢ ἀκόμα τῶν πρωτογενῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

Πραγματικά, ὅταν ἡ οικονομικὴ ἔρευνα στράφηκε πρὸ συστηματικῶς τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς «περιφέρειες» ἢ καθυστερημένες οικονομίες, ἀντιμετώπισε ἓνα τεράστιο φάσμα ἀπὸ ἰδιωτικὲς τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς δράσης τῶν διαφόρων φορέων, μιᾶς δράσης πού βέβαια περιέκλεινε καὶ ἀναδείκνυε μαζί ὁλόκληρο τὸ σύστημα ἀξιῶν πού ἐπικρατοῦσε στὶς κοινωνίες αὐτές στὴν ἐξεταζόμενη ἱστορικὴ περίοδο.

Τὸ δίλημμα μπροστὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ ἔρευνα ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας: εἴτε θὰ θεωροῦσε τὶς ἰδιωτικὲς αὐτές σὰν «ἀνωμαλίες» ἢ «παρεκκλίσεις» ἀπὸ ἓνα ὑπόδειγμα οικονομικῶν σχέσεων καὶ συμπεριφορᾶς μὲ κεντρικὸ ἄξιο τὸν ὀρθολογισμό ἔτσι ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ἡ σύγχρονη θεωρία, εἴτε θὰ ἀπέδιδε μιὰ ἀποκλειστικὴ ταυτότητα στὸ «ὀρθολογικὸ» σύστημα τῶν ὑπανάπτυκτων οικονομιῶν καὶ χώρων μὲ δική του ἐσωτερικὴ καὶ «εἰδοποιό» λογική.

Ὅπως δὲποτε, σὲ γενικοὺς ὅρους, αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δίλημμα πού ἀντιμετωπίζει κάθε συνείδηση, ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀναλύσει μιὰ «ἄλλη» συνείδηση καὶ μάλιστα ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιά, ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ξεπηδᾷ αὐτόματα ἡ παρὸρμηση νὰ θέσει ἡ «ἐρμηνεύουσα» συνείδηση τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης καὶ νὰ κρίνει ὁ,τιδήποτε βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὰ δικά της μέτρα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμως γνώση ἀρχίζει, ὅταν ἀκριβῶς ἐξουδετερώνεται—καὶ στὸ μέτρο πού συμβαίνει αὐτό—ἡ αὐθόρμητη αὐτὴ ἀναγωγικὴ τάση τῆς συνείδησης πού υπερβαίνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐλευθερώνει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνίχνευση «γεγονότων» καὶ μηχανισμῶν ἀντὶ «νοημάτων».¹

1. Βλέπε Μ. Godelier, «Rationality and Irrationality in Economics», *Monthly Review Press*, New York 1972, σελ. 304.

Ἄλλοι, λοιπόν, γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν θεωριῶν ποὺ ἐξετάζουν τὰ φαινόμενα τῆς ὑπανάπτυξης εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ ἀποδοχὴ τῶν κοινωνιῶν, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ φαινόμενα αὐτά, σάν αὐτὸν παρ-
κτων ὄντοτήτων, μέ λειτουργίες ποὺ διέπονται ἀπὸ ἴδιους κανόνες—συνισταμένες τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης—χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει μιὰ προσφυγὴ σ' ἓνα περιπτωσιολογικὸ «ἱστορικισμό». Μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ εἶναι ἐφικτὴ ἡ πληρέστερη κατανόηση ὅχι μόνο τῆς οἰκονομικῆς διάρθρωσης καὶ τῶν θεσμῶν στὶς ὑπανάπτυκτες περιοχές ἀλλὰ καὶ τοῦ «πνεύματος» ποὺ διακατέχει τὰ ὑποκείμενα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς δραστηριότητος καὶ γενικότερα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Γιατί, ἀλήθεια πῶς ἀλλιῶς εἶναι δυνατό νὰ μὴν ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ἀλόγου» στὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορά, τὴ στάση καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀτομικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συλλογικῶν φορέων στὶς κοινωνίες αὐτές, ἂν δέν ἔχει πρῶτα ἀναγνωριστῇ τὸ γεγονὸς πῶς ὑπολανθάνει μιὰ ἐγγενὴς καὶ ἀντικειμενικὴ λογικὴ στὶς ἐκφράσεις αὐτές ποὺ διαφεύγει τελικὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς ἰδεοκρατικῆς συλλογιστικῆς;

Στὸ κείμενο αὐτό, θὰ προσπαθήσουμε ἀκριβῶς νὰ ἐντοπίσουμε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ «ἀνορθολογισμοῦ» στὸν ἀγροτικό τομέα—ποὺ κατ' ἐξοχὴ θεωρεῖται καθυστερημένος οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ σέ σχέσιν μέ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς οἰκονομίας—, προσδιορισμοὺς ποὺ θὰ ἀναφέρονται στὴν πρωτογενὴ ὀργανωτικὴ μονάδα στὸ χωρὸ αὐτό, τὴν οἰκογένεια. Ἡ οἰκονομικὴ συμπεριφορά καὶ γενικότερα ὁ οἰκονομικὸς «τρόπος σκέπτεσθαι» θὰ συνδεθεῖ μέ τὴ δομὴ τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας, τὶς λειτουργίες της καὶ τὰ ἰδεολογικὰ σχήματα ποὺ ἀναδύονται καὶ δεσπάζουν μέσα στὰ πλαίσιά της. Σίγουρα, πρόκειται γιὰ μιὰ εὐαίσθητη σύνδεση, γιατί ἰδιαίτερα στὸν ἀγροτικό χωρὸ εἶναι πολλές φορές δύσκολο νὰ διακριθοῦν, ἔστω καὶ θεωρητικὰ, ὅχι μόνο οἱ «δομές» ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς «μορφές» ἐξαιτίας τοῦ πολυσύνθετου καὶ τῶν δύο καὶ τῆς συνύπαρξης πολλῶν καὶ διαφόρων ἱστορικῶν ἀποτελεσμάτων μέσα σέ αὐτές, ἀλλὰ καὶ οἱ αἰτίες ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα. Γιὰ μιὰ σφαιρικὴ θεωρητικὴ σύλληψη ἔχει ὁπωσδήποτε σημασία τὸ γενικὸ αὐτὸ πρόβλημα, δηλαδὴ τὸ ἂν οἱ διάφοροι τύποι ὀργάνωσης μέ τὴν ἰδιαίτερη ἐσωτερικὴ τους κατανομὴ ἐργασίας, σύνθεσης, παραγωγικῆς καὶ ἀναπαραγωγικῆς λειτουργίας καὶ τὶς ἀναγκαϊότητές τους, διαμορφώνουν τέτοιες ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορά, ποὺ τείνουν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς ἀγρότες ἀπὸ «ὀρθολογικὲς» ἀρχές, ὅπως «μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους», «ἄριστη ἀξιοποίηση τῶν διαθέσιμων ἐυκαιριῶν» κτλ., ἢ ἂν εἶναι οἱ ἀντιλήψεις αὐτές—σχηματισμένες μέσα ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς—ποὺ καθοδηγοῦν μιὰ τέτοια συμπεριφορά, καὶ συντηρώντας ταυτόχρονα ἀντιπαραγωγικοὺς ὀργανω-

τικούς τύπους φέρουν τὸ κύριο βάρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ γενικότερη ὑστέρηση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα. Ἐμᾶς θὰ μᾶς ἀπασχολήσει κυρίως μιὰ εἰδικότερη ὁψη τῆς ἐξαιρετικῆς πολὺπλευρης σχέσης τῶν δύο αὐτῶν διαδικασιῶν: θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε μερικές γενικὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν καὶ στὶς λειτουργίες τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας.

Εἶναι τόσες οἱ ἱστορικὲς, οἰκονομικὲς καὶ γεωγραφικὲς διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα στὶς ἀγροτικὲς περιοχές ὅχι μόνο σέ διεθνὲς ἐπίπεδο ἀλλὰ μερικές φορές καὶ μέσα σέ μιὰ μόνο χώρα, ὥστε ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα νὰ ἀποβαίνει ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ ἐπιπλέον νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι προσεγγίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ γενικὴ θεωρία τῆς σχέσης ἀγροτικῆς οἰκογένειας-οἰκονομικῆς συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὸ ὅτι θὰ ἦταν πρῶτο καὶ παρακινδυνευμένο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ μιὰ γενικὴ θεωρία στὰ ζητήματα αὐτά, ἀφοῦ μόλις πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει νὰ θέτει τὶς ἀρχές καὶ τὶς κατευθύνσεις τῆς ἡ οἰκονομικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἡ οἰκονομικὴ κοινωνιολογία,² τὰ περιθώρια τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ περιορίζουν τὸ στόχο μας στὴ συναγωγή ὁρισμένων τυπικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς παραπάνω σχέσης.

Κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸν ἓνα πόλο τῆς σχέσης ποὺ ἐξετάζουμε, δηλαδὴ τὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν, εἶναι ἀναγκαῖο πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ διευκρινίσουμε σέ τί συνίσταται αὐτὸ ποὺ γενικά θεωρεῖται «ὀρθολογικὴ» οἰκονομικὴ συμπεριφορά κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ὁποίας ἡ πρακτικὴ τῶν ἀγροτῶν παρουσιάζεται σάν ἓνα εἶδος «παραμόρφωσης».

Δύο ἀρχές θὰ πρέπει λοιπόν νὰ διέπουν τὴ συμπεριφορά αὐτή: ἡ «ἀρχὴ τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους» καὶ ἡ «ἀρχὴ τῆς ἄριστης ἀξιοποίησης τῶν ἐυκαιριῶν». Ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρώτη ἔχει συχνὰ διαπιστωθεῖ πῶς οἱ ἐπιλογές τῶν ἀγροτῶν στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς δέν συμβιβάζονται μέ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους καὶ φαίνεται σάν οἱ προσπάθειές τους νὰ συγκλίνουν πρὸς διαφορετικούς στόχους ἀπ' αὐτὸν τοῦ maximum καθαροῦ χρηματικοῦ κέρδους (ὅπως εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἱκανοποίησης καὶ ἡ ἐξασφάλιση γενικῶν ὁρων εὐημερίας γιὰ τὴν οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ χρηματικὰ μεγέθη). Αὐτὴ ἡ ἀπουσία μιᾶς «ποσοτικῆς» ὀπτικῆς σέ σχέσιν μέ τὴν παραγωγικὴ τους δραστηριότητα, ἢ καλύτερα ἡ ἀδυναμία νὰ ληφθοῦν ὑπόψη «ὕπολογιστικά» στοιχεῖα στὸν προγραμματισμὸ τῆς δράσης τους, δέν μπορεῖ παρά νὰ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ὀργανικῶν αἰτιῶν, ριζωμένων στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ὅταν δέν εἶναι

2. Ibid., σελ. 249. Ἐπίσης E. Leclair, «Economic Theory and Economic Anthropology» in *American Anthropologist*, no 64.

δυνατή ή σύλληψη ενός ποσοτικού μεγέθους—όπως είναι το χρηματικό κέρδος—πού είναι παράγωγο άλλων ποσοτικών μεγεθών, των στοιχείων κόστους, αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει πώς υποβόσκει μία θεμελιακή δυσχέρεια διαχωρισμού των μεγεθών αυτών και κατά συνέπεια μία έλλειψη δυνατότητας να συγκριθούν μεταξύ τους.

Πιό συγκεκριμένα, αυτό που είναι δύσκολο να απομονωθεί δεν είναι οι διάφορες εισροές στην αγροτική παραγωγή που μπορούν να μετρηθούν και να ελεγχθούν, αλλά τα έξοδα της εργασίας.

Ο αγρότης-μέλος της οικογένειας κατά την παραγωγική του δραστηριότητα παρέχει ο ίδιος ταυτόχρονα εργασία και γη συνδυάζοντάς τα με το κεφάλαιο, και τα έξοδα που αποκομίζει συμπυκνώνουν τόσο την άμοιβή της εργασίας του όσο και την άμοιβή για το επιχειρηματικό ή διαχειριστικό του έργο μέσα στα πλαίσια της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Το γεγονός ότι δεν εμφανίζεται ή κατηγορία του μισθού, του στερεί τη δυνατότητα να υπολογίσει το καθαρό κέρδος σάν σύνολο αλλά και την αποδοτικότητα του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί· τελικά η δυσχέρεια αυτή επηρεάζει όλες τις οικονομικές κατηγορίες που υπεισέρχονται κανονικά στον ύπολοισμό της μεγιστοποίησης του κέρδους μιάς αγροτικής εκμετάλλευσης, δηλαδή την έγγειο πρόσοδο, την τιμή, τον τόκο. Ήξάλου, η ίδια ή μεταχείριση της εργασίας μέσα στην οικογενειακή αγροτική παραγωγή επιτείνει τα προβλήματα που επιφέρει η έγγενής αυτή περιπλοκή σχετικά με το διαχωρισμό και τη μέτρηση της αποδοτικότητας των «συντελετών παραγωγής». Θά δούμε λίγο παρακάτω πώς η θέση και η «αντιοικονομική» χρήση της εργασίας στην αγροτική παραγωγή έχει σάν γενεσιουργό της αιτία τις καθολικότερες και όχι μόνο τις οικονομικές απαιτήσεις της οργανωτικής μονάδας, δηλαδή της οικογένειας.

Όσον αφορά στην «άρχή της άριστης αξιοποίησης των ευκαιριών», έχει επίσης παρατηρηθεί πώς οι αγρότες συχνά παρουσιάζουν αυτό που θά μπορούσε να ονομαστεί «επιχειρηματική παραίτηση», δηλαδή απροθυμία για την ανάληψη επιχειρηματικών κινδύνων ακόμα και σε σφαίρες δραστηριότητας, όπου οι προοπτικές φαίνονται ευόινες. Η επιφυλακτικότητα αυτή εκδηλώνεται πιο έντονα, όταν πρόκειται να εισαχθεί καινούργια τεχνολογία σε διάφορες μορφές στον αγροτικό τομέα και προετοιμάζεται μία κλιμάκωση των επενδύσεων στην ύπαιθρο με σκοπό την αύξηση του αγροτικού προϊόντος. Θά ήταν όμως εξαιρετικά βεβιασμένο να αποδώσει κανείς την αντίδραση αυτή απέναντι στην έλευση της τεχνολογίας σε μία «στενότητα αντίληψεων» ή σε οποιαδήποτε άλλη συντηρητική προδιάθεση. Όπως η επενδυτική και γενικότερα η επιχειρηματική συμπεριφορά στους έξω-αγροτικούς

τομείς ρυθμίζεται από κανόνες «άνταλλαγής», τό ίδιο συμβαίνει ουσιαστικά και στον αγροτικό τομέα, αλλά σε άλλο επίπεδο. Είτε ο επιχειρηματίας εφαρμόζει συνειδητά τις τεχνικές της «λήψης αποφάσεων» (decision-making) και των κανόνων παιχνιδιού (gambling rules) είτε όχι, οι επιλογές του διαγράφουν σε τελευταία ανάλυση ένα σχήμα ανταλλαγής ανάμεσα στον παρόντα κίνδυνο και τη μέλλουσα απόδοση, σταθμισμένα με συντελεστές πιθανοτήτων και «παράπλευρων αποτελεσμάτων» (side effects). Παρόμοια, ο αγρότης-παραγωγός αντιπαραβάλλει τό παρόν με τό μέλλον και σταθμίζει την προσφερόμενη τεχνολογία αλλά με διαφορετικούς συντελεστές, πού δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο στοιχείο της αβεβαιότητας και επιπλέον συγκρατούν τό εύρος της ανταλλαγής τόσο από την άποψη χρονικού μήκους όσο και όγκου των ανταλλασσόμενων μεγεθών. Ίσως μάλιστα, από μία άποψη, η διαχρονική καμπύλη ανταλλαγής τους ανάμεσα στο παρόν και τό μέλλον να αναπαριστά μία πιο σύνθετη θέση της πραγματικότητας και της δυναμικής της, κι αυτό από τη σκοπιά ενός «risk averter» παρά ενός «risk lover».

η αγροτική οικογένεια και οι λειτουργίες της

Θά εξετασθεί τώρα η οικογένεια σάν οργανωτική μονάδα στον αγροτικό χώρο μέσα στα πλαίσια της οποίας συντελείται κυρίως η αγροτική παραγωγή στις περισσότερες υπανάπτυκτες αλλά και ανεπτυγμένες χώρες σήμερα και αναπτύσσονται ιδέες και συστήματα αξιών πού επιδρούν άμεσα στις οικονομικές αποφάσεις των αγροτών. Θά περάσουμε για λόγους τόσο συστηματικούς όσο και ουσιαστικούς από τη θεώρηση της οικογενειακής δομής στις καθυστερημένες σχεδόν φυσικές αγροτικές οικονομίες, στις περισσότερο σύγχρονες μορφές αγροτικής οικογένειας.

Στις πρώτες, μικροί παραγωγοί με τη βοήθεια άπλου έξοπλισμού και της εργασίας των οικογενειών τους καλύπτουν τις καταναλωτικές ανάγκες της οικογένειας και επιπλέον εξοφλούν τις υποχρεώσεις τους προς τά έξω, δηλαδή προς τούς κατόχους της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Άξιοσημείωτο είναι τό ότι οι βασικές αυτές λειτουργίες φαίνονται πώς αναπαράγονται σε μία πολύ σταθερή βάση καθώς μέσα από την ίδια την οικογένεια ξεπηδούν δυνάμεις αντίστασης απέναντι πρώτα απ' όλα στην πρόοδο της εμπορευματοποίησης της παραγωγής της και κατά συνέπεια στον εκκρηματισμό της.

Όπως έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες,³ σε όρισμένες τέτοιες αγροτικές κοινότητες, οι πα-

3. Βλέπε Sutti Ortiz, «Reflections on the Concept of 'Peasant Culture'», and «Peasant 'Cognitive Systems'» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, 1971.

ραγωγοί εἶναι ἀπρόθυμοι νά πουλοῦν τήν παραγωγή τους σέ τρόφιμα καί προτιμοῦν νά κατακρατοῦν μεγάλο μέρος της, ἀκόμα καί ὅταν τούς προσφέρονται ὑψηλές τιμές. Ἄλλοτε διαθέτουν σέ χαμηλότερες τιμές τίς ποσότητες αὐτές σέ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητος ἢ συγγενεῖς, φροντίζοντας πάντως νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαραίτητα γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας. Σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα ἡ πράξη τῆς πώλησης θεωρεῖται σάν ἠθικά ἐπιλήψιμη, καί αὐτό παίρνει τή μορφή μιᾶς παγιωμένης σχεδόν παραδοσιακῆς ἀπαγόρευσης. Ὅμως, αὐτός ὁ ἠθικός κανόνας πού καταδικάζει τίς συναλλαγές παύει νά ἰσχύει, ὅταν πρόκειται νά πουληθοῦν προϊόντα πού δέν κρίνονται βασικά γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας, ὅπως π.χ. καφέδες, φρούτα κτλ. Τότε ὄχι μόνο ἀκυρώνονται οἱ ἠθικές δεσμεύσεις ἀλλά οἱ παραγωγοί ἀναζητοῦν οἱ ἴδιοι ἀγοραστές καί μάλιστα αὐτούς πού εἶναι διατεθειμένοι νά καταβάλουν τίς ὑψηλότερες τιμές, ἐνῶ παράλληλα συνεκτιμῶνται τά μεταφορικά ἐξόδα καί ἄλλα ἐξωτερικά ὀφέλη πού θά προκύψουν ἀπό τή συναλλαγή καί τίς ἐμπορικές ἐπαφές.

Ἡ ἀβεβαιότητα λοιπόν γιά τή συγκομιδὴ ἀλλά καί κατὰ συνέπεια γιά τήν τύχη τῆς οἰκογένειας καί ὁλόκληρης τῆς κοινότητος μπροστά στό ἐνδεχόμενο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τόσο ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες τῆς ἴδιας κοινότητος ὅσο καί ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες διαφορετικῶν κοινοτήτων, εἶναι αὐτή πού προκαλεῖ τόν ἠθικό αὐτό «δυσμό», τόσο χαρακτηριστικό ἄλλωστε στίς καθυστερημένες κοινωνίες.⁴

Ἀπέναντι στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματοποίησης, ἡ οἰκογένεια πού βρίσκεται ἀκόμα στήν κατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας κινητοποιεῖ καί μέ ἄλλους τρόπους τίς ἠθικο-πνευματικές της δυνάμεις· ὁ συχνά συναντώμενος ἐξισωτισμός⁵ ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας πού τίς περισσότερες φορές ἐπιβάλλεται ἀπό τά πάνω, δηλαδή ἀπό τόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας, εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς. Τά μέλη τῆς οἰκογένειας ὀφείλουν νά ἀντιμετωπίζουν ἴσες εὐκαιρίες, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀξιοποίηση κάθε εὐκαιρίας πού παρουσιάζεται στά μέλη τῆς οἰκογένειας θά πρέπει νά μὴν ὀδηγεῖ σέ ἀνάπτυξη τῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στά μέλη—καί ἐπομένως σέ διάσπαση τῆς συνοχῆς καί μείωση τῆς συλλογικῆς οἰκογενειακῆς εὐημερίας. Τό ἂν θά συμβεῖ κάτι τέτοιο κρίνεται φυσικά εἴτε ἀπό τόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας εἴτε ἀπό ἕνα εἶδος οἰκογενειακοῦ συμβουλίου.

Στή μετάθεση αὐτῆς τῶν ἀποφάσεων ἀπό τό ἄμεσα ἐνδιαφερόμενο μέλος στόν ἀρχηγό ἢ σέ συλλογική

κό ὄργανο τῆς οἰκογένειας, ὀφείλεται μιά σειρά φαινομένων παθητικότητας στή στάση τῶν ἀγροτῶν, ὅπως εἶναι ὁ φαταλισμός καί ἡ τάση πρὸς καθυπόταξη. Θά ἦταν πιὸ ἀκριβές ἂν λέγαμε πὼς ἡ ἱεραρχικὴ δόμηση τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἐξαναγκαστικὴ ἰσότητα τῶν μελῶν ἐπιτείνουν τό φαταλισμό πού σχεδόν αὐτόματα γεννιέται στή σκέψη τῶν ἀγροτῶν ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν συνθηκῶν πού ἐπηρεάζουν τίς καλλιέργειες. Πάντως, στό μέτρο πού ὑποχωρεῖ ἡ ἀβεβαιότητα σχετικὰ μέ τίς κλιματολογικὲς ἐπιπτώσεις πάνω στήν παραγωγή (π.χ. μέ τὰ ἀρδευτικά ἔργα), παραχωρεῖ καί ὁ φαταλισμός τὴ θέση του στή θετικὴ σκέψη καί τὴ στοιχειώδη ἐστὼ οἰκονομικὴ στρατηγική.⁶

Ἡ «ἐσωστρέφεια» πού ἐντοπίζεται στίς οἰκογένειες αὐτές στρέφει ὑποχρεωτικὰ τήν προσοχή στίς ἐσωτερικὲς σχέσεις μέσα στήν οἰκογένεια καί στό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητάς της, πού οἱ θεμελιακὲς ιδιότητές του ἀποτελοῦν τόν κρίκο πού συνδέει τίς πρωτόγονες μέ τίς σύγχρονες οἰκογενειακὲς μονάδες. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ιδιότητες αὐτές μεταφέρονται ἀπὸ τίς παραδοσιακὲς στίς πιὸ σύγχρονες μορφές τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας καί φαίνεται σάν νά ἀποτυπώνονται σ' αὐτές μερικά γνωρίσματα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, πού δέν ἔσβησαν πᾶρ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη. Δέν εἶναι ἀπαραίτητο, γιὰ παράδειγμα, νά εἶναι ἀνεπτυγμένη στή σύγχρονη ἀγροτικὴ οἰκογένεια ἡ αὐτοκατανάλωση (ὅπως εἶναι στίς πρωτόγονες οἰκογένειες) γιὰ νά θεωρηθεῖ πὼς ὁ οἰκονομικός της προσανατολισμός εἶναι βασικά καταναλωτικός.

Στὴ φυσικὴ οἰκονομία, ἡ ἀνθρώπινη οἰκονομικὴ δραστηριότητα κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ἀπλῆς παραγωγικῆς μονάδας. Ἡ μονάδα αὐτὴ, πού ἀποτελεῖ τὴ μικρὴ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση, εἶναι ταυτόχρονα μονάδα παραγωγῆς καί κατανάλωσης καί ἕνα μέρος μόνο—κυμαινόμενο ἀνάλογα μέ τὸ βαθμὸ ἐμπορευματοποίησης στόν ὁποῖο ἔχει φθάσει ἡ μονάδα—διατίθεται γιὰ ἀνταλλαγές.

Τό γεγονός αὐτό εἰσάγει ἕνα ποιοτικὸ στοιχεῖο στόν οἰκογενειακὸ προϋπολογισμό σέ βάρος τοῦ ποσοτικοῦ χαρακτήρα, πού θά ὀφείλει νά ἔχει ἂν ἡ μεγιστοποίηση τοῦ χρηματικοῦ κέρδους ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ του ἐπιδίωξη.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἐσωτερικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἐκβαση τῶν ἐνδεχόμενων συγκρούσεων στίς προτιμήσεις τῶν μελῶν καθορίζουν τό εἶδος τῶν ἀναγκῶν πού πρόκειται νά ἱκανοποιήσει ἡ παραγωγή τῆς οἰκογένειας καί κατὰ συνέπεια τὴ σύνθεση τῆς παραγωγῆς σέ περι-

4. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, «The Cultural Role of Cities» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*.

5. Βλέπε Sutti Ortiz, ἑ.ἀ.

6. Βλέπε D.T. Myren, *The Role of Information in Farm Decisions under Conditions of High Risk and Uncertainty*; First International Research Symposium on the role of communications in agricultural development.

πτωση που αυτή αποτελείται από περισσότερα από ένα προϊόντα. Οι υποκειμενικές αξιολογήσεις για την ένταση των αναγκών προσδιορίζουν και την ποσότητα του κάθε παραγομένου προϊόντος και επιπλέον το βαθμό υποκατάστασης ανάμεσα στα παραγόμενα προϊόντα.⁷ Τό αν δηλαδή θά καλλιεργηθούν—και σε ποιά έκταση—τό Α ή τό Β προϊόν δεν αποφασίζεται αποκλειστικά πάνω στη βάση της συγκριτικής αποδοτικότητας, αφού είναι πιθανό και τά δύο να είναι απαραίτητα για τη διαβίωση της οικογένειας και επομένως να περιορίζεται η δυνατότητα για την πώληση του προϊόντος που θά προκρινόταν με «όρθολογικές» μεθόδους σάν πιο προσοδοφόρο. Τό σημείο ισορροπίας ανάμεσα στην «καμπύλη μετασχηματισμού της παραγωγής» και την «καμπύλη άδιαφορίας» που εκφράζει τους συνδυασμούς των επιθυμητών αγαθών, δεν ορίζεται από δυνάμεις που δρουν ανεξάρτητα από την κάθε πλευρά (την κάθε καμπύλη), αλλά κυρίως από τη συνισταμένη των δυνάμεων που αντανακλούν τις προσδοκίες και βλέψεις μέσα στην οικογενειακή δομή. Από τη στιγμή λοιπόν που δεν εκχρηματίζεται πλήρως η οικογενειακή παραγωγή, οι καταναλωτικές απαιτήσεις—απόρροια από ένα σημείο και πέρα των υποκειμενικών σταθμίσεων—καθορίζουν τό μέγεθος και τη διάρθρωση της παραγωγής. Ακόμα, η δυνατότητα του πλέγματος αξιολογήσεων αναγκών να κατευθύνει την παραγωγή, εκφράζεται και με τό γεγονός ότι η ίδια ή θέση της εργασίας μέσα στα πλαίσια της οικογένειας εξαρτάται από τό πλέγμα αυτό. Έτσι, η εργασία στην αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση που δεν έχει ξεπεράσει ακόμα τούς φραγμούς της αυτοκατανάλωσης τείνει να θεωρείται όχι τόσο στοιχείο κόστους όσο μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών. Είναι δυνατό, απέναντι σε μία μείωση της τιμής του προϊόντος που παράγει η οικογενειακή εκμετάλλευση, η ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας να αυξηθεί αντί να μειωθεί (όπως π.χ. θά συνέβαινε με μία γεωργική επιχείρηση που θά απέλυε ένα μέρος του προσωπικού της), και αυτό μέχρις ότου αποκατασταθεί και πάλι τό επίπεδο ικανοποίησης των αναγκών της αγροτικής οικογένειας.⁸

Δέν θά πρέπει να ξεχνάμε πώς τό επίπεδο αυτό είναι συλλογικό, και αυτή ακριβώς η συλλογικότητα υπερισχύει πάνω στην ατομική κρίση οποιουδήποτε μέλους θά προσέδιδε π.χ. ένα διαφορετικό ειδικό βάρος στη δυσφορία που προξενεί ο μόχθος της εργασίας ή στην κάλυψη μιάς επιλεγμένης από την οικογένεια ανάγκης. Στη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής, η παραγωγή μιάς όλο και μεγα-

λύτερης ποσότητας προϊόντων αποφέρει όλο και μικρότερη ικανοποίηση από ένα σημείο και πέρα, εφόσον αρχίζει να επέρχεται ένας σχετικός κορεσμός των αναγκών, ενώ παράλληλα αυξάνει ή δυσφορία που προξενεί ή ανάλωση της εργασιακής ενέργειας. Έπομένως, η συγκεκριμένη ισορροπία που πραγματοποιείται ανάμεσα στην εργασία (δυσφορία) και την κατανάλωση (ανάγκη) στην οικογενειακή εκμετάλλευση δεν είναι τό αποτέλεσμα μόνο των «φυσικών» συνθηκών της οικογένειας που προδιαγράφουν τις ανάγκες τούς, δηλαδή του μεγέθους και της σύνθεσης της οικογένειας ή ακριβέστερα του λόγου μη εργαζομένων/εργαζομένων μελών,⁹ αλλά επίσης και του τρόπου με τον οποίο υπάρχουν οι επιμέρους ατομικές αποτιμήσεις της εργασίας και των αναγκών στη συλλογική οικογενειακή βούληση.

Φαίνεται πώς η επιβολή της συλλογικότητας αυτής με την κινητοποίηση των ιεραρχικών μηχανισμών μέσα στην αγροτική πατριαρχική οικογένεια αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει τη σταθερή αναπαραγωγή της οικογενειακής οικονομικής αλλά και ηθικής ενότητας. Η τάση αυτο-ανανέωσης του οικογενειακού κυττάρου εκδηλώνεται σε μερικές περιπτώσεις ακόμα και μέσα στις ατομικές προσπάθειες των μελών της οικογένειας για ανεξαρτητοποίηση και δημιουργική οικονομική δράση πέρα από τά στενά όρια της οικογενειακής παραγωγής.

Όταν, για παράδειγμα, ασκούνται δημογραφικές πιέσεις στην υπαίθρο και πιο ειδικά στη μικρή οικογένεια, ή τελευταία αυτή αντιδρά επιστρατεύοντας τις συνεκτικές δυνάμεις που κρατούσαν τά μέλη της σε στενή αλληλεξάρτηση κάτω από την εμποτεία και καθοδήγηση του αρχηγού της οικογένειας. Σε πρώτη φάση, πραγματικά φαίνεται πώς αρχίζει μία διαδικασία αποσύνθεσης. Τό πλεονάζον έμψυχο υλικό εγκαταλείπει την οικογενειακή έσθια και αναζητάει άλλοι είτε στο έσωτερικό είτε στο έξωτερικό απασχόληση, έχοντας πιά τη δυνατότητα να αναπτύξει τον ατομισμό και την πρωτοβουλία του. Στην πραγματικότητα όμως, οι δεσμοί που ενώνουν τά απόδημα μέλη της οικογένειας με τό «κέντρο» δεν διασπώνται, αν και μπορεί να γίνονται πιο χαλαροί, περισσότερο από οικονομική άποψη και λιγότερο από ηθική. Δέν αποτελεί μόνο απλή ενίσχυση της οικογένειας ή παροχή χρηματικών μέσων από τά μέλη που μετανάστευσαν αλλά μερικές φορές αυτή λειτουργεί σάν χρηματοδότηση και συντήρηση του τρόπου παραγωγικής λειτουργίας της οικογένειας. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα,¹⁰ για να διασφαλιστεί ή συνοχή της οικογενεια-

7. Βλέπε V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, R. Smith, B. Kerblay (eds), Irwin 1966.

8. Βλέπε S. Amin, K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, ed. Anthropos, 1974, σελ. 189.

9. Βλέπε V. Chayanov, έ. ά., σελ. 60.

10. Βλέπε Κ. Τσουκαλάς, *Έξαρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα 1977, σελ. 128.

κῆς μονάδας—δηλαδή ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν μελῶν της καί ἐπομένως ἡ ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας σάν συνόλου—ὁ τρόπος μοιράσματος τῆς πατρικῆς περιουσίας ἔχει συχνά χαρακτήρα συμπληρωματικό (π.χ. σέ σχέση μέ τήν ἄρδευση) ἔτσι, ὥστε νά μήν ἔχει τήν εὐχέρεια νά ἐκμεταλλευτεῖ ἓνα μέλος τόν κλῆρο του χωρίς νά καταφύγει σέ συνεννόηση καί συνδιαλλαγή μέ ἄλλο μέλος πού κατέχει συμπληρωματικό σέ φυσικο-τεχνικά χαρακτηριστικά κλῆρο.

Οἱ ἠθικές ἐπίσης ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν παίζουν σημαντικό ρόλο στή σύσφιξη τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, πού πολλές φορές περιορίζουν τήν ἀνεξάρτητη οἰκονομική ἐξέλιξη τῶν μελῶν. Οἱ ὑποχρεώσεις αὐτές μπορεῖ νά ἀπορρέουν εἴτε ἀπό μιά προηγούμενη οἰκονομική δέσμευση εἴτε ἀπό τήν ἀποδοχή καί ἀφομοίωση ἑνός κοινωνικο-ἠθικοῦ κώδικα πού μεταβιβάζεται καί τηρεῖται ἀπό γενιά σέ γενιά στήν οἰκογένεια. Στήν πρώτη κατηγορία, ἀνήκει καί ἡ περίπτωση ὅπου ἡ οἰκογένεια σάν σύνολο ἀναλαμβάνει τό σχεδιασμό, τήν ὀργάνωση καί τή χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ μέλους ἐκείνου (συνήθως ἑνός γιου), πού κρίνεται ἱκανό γιά μιά σταδιοδρομία ἔξω ἀπό τά ἀσφυκτικά ὅρια τῆς ἐπαρχίας. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία τοῦ ἀποδιδόμου μέλους ἀναμένεται νά ἐπηρεάσει τήν κοινωνική καί οἰκονομική θέση ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας, γι' αὐτό καί ἡ προετοιμασία της καί ὁ προγραμματισμός ἀφορᾷ ὅλους μέσα στήν οἰκογένεια καί κάποτε λιγότερο ἀπ' ὅλους τόν ἴδιο τόν ὑποψήφιο μετανάστη.¹¹

Μετά λοιπόν ἀπό τήν περάτωση τῶν τυπικῶν σπουδῶν του καί τήν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση—ἀνεξάρτητα πόσο δύσκολη μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ αὐτή ἡ πόσο ἀντιστοιχεῖ στίς φιλοδοξίες πού εἶχαν ἐπενδυθεῖ πάνω στίς σπουδές—ὁ γιός αἰσθάνεται τήν ὑποχρέωση νά ἐξοφλήσει τό χρέος του παρέχοντας μιά κάποια κοινωνική «προστασία» στήν οἰκογένεια—ἐφόσον εἶναι σέ θέση νά τό κάνει (ἂν εἶναι π.χ. πρόσωπο μέ προσβάσεις στόν πολιτικό κόσμο)—καί ἐνισχύοντας οἰκονομικά τήν οἰκογένεια. Ἦσως θά πρέπει ἀκόμα νά βοηθήσει κι αὐτός γιά τίς σπουδές ἑνός νεώτερου ἀδελφοῦ, πράγμα πού τοῦ προσθέτει βαρύτερες εὐθύνες καί κατά συνέπεια διχοτομεῖ ἀκόμα πιά βαθιά τήν οἰκονομική του δραστηριότητα πού πασχίζει ἀπό τή μιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου καί τῆς οἰκογένειας πού μπορεῖ νά ἔχει ἀποκτήσει, καί ἀπό τήν ἄλλη νά ἀνταποδώσει ὅσα θεωρεῖ πῶς ὀφείλει στούς γονεῖς καί ἀδελφούς.¹²

Ἡ δεύτερη κατηγορία ὑποχρέωσης ἔχει ἀκόμα

πιό ἔντονα ἠθικό χαρακτήρα. Πρόκειται γιά τήν προικοδότηση τῶν θυγατέρων, πού καί αὐτή ἀποτελεῖ «ὑπόθεση» ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας, ἀφού θεωρεῖται οἰκογενειακό ζήτημα «τιμῆς» νά πραγματοποιηθεῖ ὁ γάμος. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ὅπου ἡ οἰκογενειακή συνδρομή γιά τήν προικοδότηση τῆς νύφης ἐκτείνεται σ' ἓνα μεγάλο κύκλο συγγενῶν πέρα ἀπό τούς γονεῖς καί ἀδελφούς.¹³

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό ὅτι ἡ οἰκονομική καί κοινωνική σημασία τῆς προίκας διαφοροποιεῖται κατά περιοχές καί ἱστορικές περιόδους τῆς ἴδιας χώρας, ὅπως συμβαίνει στήν Ἑλλάδα, γιά παράδειγμα. Στή χώρα μας πάντως, ἐπικρατεῖ ἀκόμα ἡ «ὑπεργαμία» τῶν ἀνδρῶν παρά ἡ «ὑπεργαμία» τῶν γυναικῶν,¹³ δηλαδή ἡ κοινωνική ἀναρρίχηση μέσα ἀπό τό γάμο τῶν ἀνδρῶν, πού ἐξασφαλίζεται μάλιστα μέ τήν ἀπόκτηση προίκας σέ ρευστό ἀντί σέ «εἶδος», ὅπως παλιότερα (τά λεγόμενα παραπροίκια).

Οἱ ἀδελφοί αἰσθάνονται ἀπό νωρίς τήν ὑποχρέωση νά συγκεντρώσουν τό ἀπαραίτητο ποσό πού θά διευκολύνει τό γάμο τῆς ἀδελφῆς τους, καί γενικά θεωρεῖται σωστό νά ἀναβάλουν τόν δικό τους γάμο μέχρι νά ἀποκατασταθεῖ ἐκείνη. Ἀναστέλλεται ἔτσι γιά τόν πρόσθετο αὐτό λόγο ἡ χάραξη μιᾶς ατομικῆς «γραμμῆς» οἰκονομικῆς πολιτικῆς κατευθυνόμενης πρὸς τή μεγέθυνση τῆς προσόδου τῶν ατομικῶν (κληροδοτημένων ἢ μή) περιουσιακῶν στοιχείων καί ἀντικαθίσταται ἀπό τήν προσεκτική, χωρίς ἐπικίνδυνα ἄλματα καί ἐπιχειρηματικές καινοτομίες, μακρόχρονη καί συχνά γεμάτη θυσίες προσπάθεια συγκέντρωσης τῆς χρηματικῆς προίκας γιά τό γάμο τῆς ἀδελφῆς. Ἀλλωστε, αὐτό «καταξιώνει» καί τήν οἰκογένεια στήν κοινότητα ὁλόκληρη καί ἀποδεικνύει τήν ἱκανότητά της νά προάγει τίς τύχες τῶν μελῶν της.

Στό σημεῖο αὐτό θά ἦταν χρήσιμο, γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ κατανόηση τοῦ μηχανισμοῦ ἀποκρυστάλλωσης καί διαιώνισης τῶν κοινωνικῶν καί ἠθικῶν κυρίως ἀξιών μέσα στήν οἰκογένεια, νά ἐξεταστεῖ ἡ τελευταία αὐτή στή σχέση της μέ τήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ πού ἀποτελεῖ καί τό ἄμεσο «περιβάλλον» της.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ σάν δομή καί λειτουργική μονάδα ἴσως παρουσιάζει σέ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπό τήν ἀγροτική οἰκογένεια χαρακτηριστικά πού προσιδιάζουν σέ μιά καί μόνο περιοχή, μιά χώρα ἢ μιά ἱστορική περίοδο. Κοινὸ πάντως γνώρισμα εἶναι τό ὅτι τό χωριό ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἓνα ἄθροισμα οἰκογενειῶν συνδεδεμένων μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἰσχυροῦς κοινωνικοῦς καί ἠθικο-θηρησκευτικούς δεσμούς, ἀλλά ἓνα ὁλόκληρο «κόσμο» μέ δικές του ἀξίες καί κανόνες συμπεριφορᾶς. Ὁ χαρακτήρας τῆς ζωῆς στό χωριό—κοινές ἐμπειρίες

11. Ibid.

12. Βλέπε W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Dover Publications, 1958, σελ. 89-112.

13. Βλέπε I. Λαμπίρη-Δημάκη, «Ἡ προίκα στήν ἐλληνική κοινωνία» στό *Νέα Οἰκονομία*, 1966.

συσπείρωσης απέναντι στις φυσικές αντιξοότητες, αναγκαστικά στενές καθημερινές προσωπικές επαφές και βέβαια ολοκληρωτική σχεδόν απουσία ανωνυμίας και μοναχικότητας—όπωςδήποτε συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιᾶς κονφορμιστικής και ισοπεδοποιημένης νοοτροπίας σέ όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής. Τό χωριό είναι ὁ «κόσμος» τοῦ αγρότη ἀφομοιωμένος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, πού ἀποτελεῖ ἔτσι ἕνα φορέα πού παραλαμβάνει καὶ διαφυλάσσει τὰ κοινὰ παραδεδεγμένα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ ἐμφανίζεται σὰν ὀργανικά δεμένη ἐνότητα χωρὶς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις σ' ἕνα κατώτερο στάδιο ἐξέλιξης τῆς καὶ κατὰ κύριο λόγο σέ περιπτώσεις ὅπου ἀπειλεῖται ἀπὸ ἕνα ἐξωτερικό κίνδυνο, εἴτε αὐτός εἶναι ἐμπορικός ἀνταγωνισμός ἀπὸ ἄλλο χωριό εἴτε εἶναι ἑδαφικές διεκδικήσεις ξένων. Ἐτσι, ἀναπτύχθηκε καὶ τό φαινομενικά παράδοξο στὴν ἀγροτική ψυχρὸ σύνθεση νά συνυπάρχει ἡ ἀνυπόκριτη φιλοξενία πρὸς τοὺς μακρινούς καὶ ἀγνωστούς ξένους καὶ ἡ «ἀξενία» καὶ καχυποψία ἀπέναντι στοὺς ἐγγύτερα πρὸς τό χωριό ἐγκατεστημένους.¹⁴

Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπίφαση αὐτὴ τῆς ὁμογένειας καὶ ὁμοψυχίας τῆς κοινότητας, ἡ κάθε οἰκογένεια διατηρεῖ τὴν οἰκονομική τῆς αὐτοτέλεια καί—πράγμα ἐξίσου σημαντικό—τὴν αἴσθηση ὅτι ὅποια-δήποτε παραχώρηση πρὸς μιὰ κοινὴ παραγωγικὴ δράση θά σήμαινε τὴν ἀπαρχὴ τῆς διάλυσής της. Οἱ οἰκογενειακές σχέσεις ὑπερτιμῶνται σέ σχέση μέ τις κοινωνικές καὶ προσωπικές ἐξω-οἰκογενειακές σχέσεις, καὶ πολλές φορές εἶναι ἀδύνατο νά στερεωθοῦν προσωπικές φιλίες καὶ προοπτικές γιὰ μακρόπνοη οἰκονομικὴ συνεργασία ἐξω ἀπὸ τὰ οἰκογενειακά ἢ δια-οἰκογενειακά δίκτυα. Τὴ θέση τῆς προσωπικῆς φιλίας ἢ καὶ τῆς συνεργασίας παίρνει ἡ ἀπλὴ ἐξυπηρέτηση, ὁ δανεισμός ἐνός ἐργαλείου ἢ οἰκιακοῦ μέσου, ἢ ἡ ἐργασία ἐνός γείτονα στὸ οἰκογενειακό χωράφι μέ ἀντιμισθία τὴν ἐργασία μέλους τῆς οἰκογένειας στὸ χωράφι τοῦ γείτονα αὐτοῦ.¹⁵

Στὸ μεταξύ ὅμως ἡ πρόοδος τῆς ἐπικοινωνίας μέ τὸν ἀστικό χώρο ἐπιφέρει κραδασμούς τόσο μέσα στὴν οἰκογενειακὴ ὅσο καὶ τὴν πολιτιστικὴ ἀγροτικὴ συνείδηση. Ὅπωςδήποτε, στίς ἀγροτικές ἐκεῖ-

νες περιοχές, ὅπου οἱ οἰκογένειες συνδέονται στενότερα μέ τὸν «ἐξω κόσμο» ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης, ἡ διεύρυνση τοῦ πολιτιστικοῦ ὀρίζοντα συντελεῖται μέ γρηγορότερο ρυθμὸ καθὼς κυκλοφοροῦν καὶ μεταδίδονται ταχύτερα τὰ πολιτιστικά πρότυπα τῶν ἀστικῶν κέντρων μέσα ἀπὸ τοὺς διαύλους πού συνδέουν τὴν οἰκογενειακὴ ἔστιά μέ τὴν «παροικία». Σέ ἄλλες περιοχές, πῶς ἀπομονωμένες, εἶναι περισσότερο δύσκολο νά ἐμπεδωθοῦν χωρὶς σπασμούς «συμβιωτικές» σχέσεις ἀνάμεσα στὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐκεῖνον τῶν πόλεων. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τό ἂν προηγεῖται μιὰ ὁμαλὴ συνάντηση ἢ μιὰ σφοδρὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸ τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ, στὸ τέλος μορφοποιεῖται μιὰ κάποια πολιτιστικὴ σύνθεση στὴν ὑπαίθρο, πού ὅμως παραμένει τεχνητὴ καὶ γι' αὐτὸ παροδική. Τεχνητὴ, γιὰτί ὅσο καιρὸ ἡ μικρὴ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση καὶ ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ διατηροῦν τις οἰκονομικές, κοινωνικές καὶ ἰδεολογικές τους λειτουργίες, ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν οἰκονομία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ὑπαίθρου θά εἶναι ἀμφίβολη. Ἡ οἰκογένεια ἀποβαίνει τό πεδίο ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀντίθεση ἐνός πολιτισμοῦ πού διαστέλλεται καὶ ταυτόχρονα ἀλλοιώνεται καὶ μιᾶς οἰκονομικῆς πρακτικῆς ὑπαγορευμένης ἀπὸ τις ἀναγκαιότητες ἐνός παρωχημένου σταδίου ἀνάπτυξης τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Σὰν παραγωγικὴ καὶ κοινωνικὴ μονάδα ἀνθίσταται πρὸς στιγμὴ στὴν ἐφοδο τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τῶν συνδρόμων τῆς ἀπροσωποποίησης, τοῦ ἀτομισμού, τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ὀρθολογισμοῦ κτλ., διαισθανόμενη πὼς ἡ ἐφοδος αὐτὴ ἀκολουθεῖ μιὰ κρίσιμη οἰκονομικὴ μεταβολὴ στίς σχέσεις ὑπαίθρου-ἀστικῶν κέντρων ἀλλὰ καὶ προαναγγέλλει ἴσως μιὰ ἀκόμα πῶς ριζικὴ μεταβολή.

Πρόθεσή της εἶναι νά ἐπιβιώσει καὶ πάλι σὰν συλλογικὴ μονάδα. Εἶδαμε πόση σημασία ἔχει γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ οἰκονομικοῦ λογισμοῦ τῶν ἀγροτῶν ἡ διάταξη τῶν προτεραιοτήτων μέσα στὴν οἰκογένεια, ἡ ἐσωτερικὴ κατανομή τῶν ρόλων, ὁ τρόπος οἰκονομικῆς δράσης τῆς οἰκογένειας γενικά. Τό ἂν θά ἀλλάξουν τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ καὶ πρὸς ποιά κατεύθυνση, θά ἐξαρτηθεῖ βέβαια ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν ἀντοχὴ τῶν τυπικῶν μηχανισμῶν μέ τοὺς ὁποίους ἀναπαραγόταν καὶ ἀνέβαλλε τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἢ ἀγροτικῆς οἰκογένειας καὶ ἡ μικρὴ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση.

14. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, ἑ. ἄ.

15. Βλέπε J. Campell, P. Sherrard, *Modern Greece*, Ernest Benn Limited, London 1968, σελ. 335.